

УДК 37.013.42:316.613.4

Т. Ф. Алексеєнко

ДОБРОЧИННІСТЬ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Зроблено спробу: теоретично узагальнити науковий доробок у галузі гуманітарного знання про розуміння соціально значущих якостей особистості і основних механізмів їх формування, а також про можливості формування альтруїзму, милосердя, особистісної гідності, ініціативності й відповідальності в добродійній та груповій діяльності; виробити основні методологічні положення для обґрунтування соціально-педагогічного дослідження заявленої проблеми, актуалізованої загальним соціокультурним становищем в Україні, зокрема поширенням у суспільстві індивідуалізму, егоїстичних настроїв і девіацій, беззмістовного проведення дітьми й молоддю дозвілля, численними фактами ризикованої поведінки у складі малих груп, а отже, і потребою залучення дітей та молоді до соціально-ціннісної діяльності. Методологічний аспект соціально-педагогічного підходу в дослідженні соціально значущих якостей особистості розкрито в системі соціальних групових відносин (з ровесниками, іншими значущими), побудованих на пріоритеті соціального як суспільно значущого явища, що вже саме по собі є соціальною цінністю. Добродійну діяльність розглянуто з двох позицій: як вид умотивованої соціально схвальної діяльності і як засіб формування соціально значущих якостей особистості. Запропоновано методологічні положення, покладені в основу концептуального підходу соціально-педагогічного дослідження проблеми формування соціально значущих якостей підростаючої особистості.

Ключові слова: соціально значущі якості особистості, добродійність, добродійна діяльність.

Постановка проблеми. Поширення в суспільстві індивідуалізму, егоїстичних настроїв і девіацій, беззмістовного проведення дітьми і молоддю дозвілля, численні факти ризикованої поведінки малих груп підлітків і молоді, існуюча недооцінка ролі участі дітей у суспільному житті та соціально-ціннісної діяльності в соціальному розвитку особистості, стан загального соціокультурного становища вразливих категорій населення (дітей-інвалідів, сімей з дітьми-інвалідами, дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, безпритульних дітей, людей похилого віку та ін.), що потребують захисту та підтримки, втрата добродійних традицій і суспільні потреби їх відновлення як високоморальних учинків у житті кожної людини, відсутність у масовій педагогічній практиці роботи з виховання милосердя і альтруїзму як соціальних і духовних цінностей, потреби вивчення існуючого позитивного досвіду залучення учнівської молоді в добродійні соціальні проекти, поширення волонтерського руху актуалізують здійснення соціально-педагогічного дослідження з формування соціально значущих якостей особистості в груповій добродійній діяльності.

Організація наукового дослідження потребує визначення його теоретико-методологічних основ. Це і стало основною метою даної публікації. Наше завдання полягає в тому, щоб зробити відповідний науковий аналіз різних теоретичних підходів і визначити основні положення соціально-педагогічного дослідження питання формування соціально значущих якостей особистості.

Виклад основного матеріалу. Теоретичний аналіз праць із філософії, педагогіки, психології, соціальної психології, соціології, антропології та інших наук переконує в тому, що основоположним у різних наукових підходах є розуміння структури особистості, яка й досі не має чіткого визначення. Цим пояснюється міра конкретного чи більш широкого (абстрактного) її трактування, а, відповідно, і різні класифікації соціально значущих якостей особистості та їхньої кількості, навіть у межах однієї науки.

За методами й результатами побудови психічної структури особистості у психології виділяють два основних підходи: індуктивний та дедуктивний. Перший охоплює майже весь масив лінгвістичних даних про особистість та систематизує його через поступове узагальнення від гранично конкретних якостей до гранично абстрактних категорій, які розглядають як чинники структури особистості (Р. Кеттел, Г. Айзенк, у сучасній російській психології – В. М. Мельников, Л. Т. Ямпольський); другий іде від абстрактного до конкретного (З. Фройд, К. Юнг, Б. Г. Ананьев, А. В. Петровський, К. К. Платонов та ін.). Даний підхід використовують у більшості теорій особистості.

На розвиток сучасної теорії особистості особливий вплив має Концепція динамічної структури особистості К. К. Платонова. Для нашого дослідження важливим є висновок про те, що якості особистості, які входять до підструктури її спрямованості (переважають у структурі), не мають безпосередньо вроджених задатків, а відображають індивідуально заломлену групову суспільну свідомість. (Спрямованість – сукупність стійких мотивів, які орієнтують поведінку і діяльність особистості незалежно від конкретних умов її перебування). Дана підструктура формується вихованням і охоплює переконання, світогляд, інтереси, ідеали, бажання, соціальні домагання. У таких формах спрямованості особистості виявляються її ставлення (система ставлень), моральні якості та всілякі потреби.

Наукове уявлення про структуру особистості доповнюють погляди таких відомих дослідників, як У. Джеймс, А. Маслоу, К. Роджерс, Л. С. Виготський, Б. Г. Ананьев, С. Л. Рубінштейн, Г. С. Костюк, П. Р. Чамата та інші про те, що осердяем особистості є її самосвідомість.

Передумовою створення науково-методичних засад розвитку соціально значущих якостей особистості може служити теорія відносин В. М. Мяснищева, згідно з якою завдання виховання такі:

- культивування навкруг особистості таких стосунків, які можуть утворювати суб'єктивне багатство особистості у формі її потреб, інтересів, нахилів, і саме такого змісту, в якому зацікавлене суспільство;
- формування взаємопов'язаних складових тріади ставлень: до праці, суспільної власності, інших людей, до самого себе, що їх визначив А. Бодальов. Це: відповідна система поглядів, відповідні форми реагування на соціальні цінності, співпрацю і спілкування.

Дослідження І. Д. Беха, В. К. Вілюнаса, К. Гавриловець, Н. Дементьевої, В. П. Запорожця, С. Л. Рубінштейна, Л. П. Стрелкової, П. М. Якобсона та інших свідчать, що підґрунтям, на якому в особистості формуються соціально-ціннісні якості й вибудовуються позитивні стосунки з ровесниками та дорослими, є саме емпатійні переживання.

Важливими для розуміння сутності соціально значущих якостей є концептуальні розробки І. Д. Беха, який пов'язує цей феномен з відповідністю складових морального образу *Я* особистості [2].

Соціальна психологія досліджує взаємини особистості і групи (Г. М. Андреева) та якість виконання соціальних ролей членами різних малих груп (Я. Л. Коломинський, М. П. Лукашевич, А. І. Пригожин). Соціальні психологи погоджуються в тому, що: найвищий рівень розвитку особистості характеризується переважанням суспільно значущих стосунків; будь-яка спільна діяльність у групі передбачає спілкування, в якому визначаються якості особистості; залежно від тих чи інших якостей особистість по-різному проявляє себе в групі через порівняння себе з іншими або через самоствердження серед інших у процесі, який контролює група, оцінюючи такі якості за груповими критеріями-смыслами. Соціальна психологія наголошує на тому, що соціальні якості формуються в умовах тих реальних соціальних груп, в яких функціонує особистість.

Соціологія більше орієнтована на дослідження особистості як об'єкта і суб'єкта соціальних стосунків, насамперед у малих групах — сім'ї, навчальному класі, трудовому колективі, групі друзів (О. А. Донченко, А. Маковецький, І. Мартинюк, В. Тихонович, В. Циба, О. Якуба та ін.).

Соціальні якості особистості виявляються в її діях, учинках, ставленні до інших людей. За цими зовнішніми проявами можна значною мірою судити і про внутрішній світ особистості, її духовні й моральні якості (К. І. Абульханова-Славська), що створює можливості не тільки пізнати соціальні якості особистості, а й формувати їх. На цій позиції і розвивається педагогіка (І. Д. Бех, О. В. Сухомлинська). Сутнісний зміст такого підходу розкрито і в сучасній філософії [4].

Педагогіка вивчає можливості педагогічної організації групової діяльності (А. С. Макаренко, С. Шацький, В. О. Сухомлинський, О. А. Захаренко, Р. Литвак та ін.). Зокрема соціальна педагогіка досліджує: насамперед особистість у системі соціальних групових стосунків (з ровесниками, іншими значущими) та побудованих на пріоритеті соціального як суспільно значущого явища, що вже саме є соціальною цінністю (А. Мудрик); захист прав особистості дитини (Г. Лактіонова, Ж. В. Петрович та ін.); соціальний розвиток особистості в системі соціальних зв'язків (А. Мардахаєв, М. Галагузова, В. Васильєва та ін.).

Лабораторія соціальної педагогіки Інституту проблем виховання НАПН України в контексті заявленої проблеми досліджує: виховний потенціал малих груп, зокрема, різних типів сімей і школярів, неповнолітніх засуджених та формування в них базових соціальних цінностей (Т. Ф. Алексеєнко, І. Д. Зверєва, С. Кушнарєв, К. Тараненко та ін.); організацію виховної діяльності дітей за місцем проживання і в дозвілєвій діяльності (Р. Малиношевський, Ю. Жданович); соціально-педагогічну роботу в територіальній громаді (О. Беспалько, С. Терницька); науково-методичні засади організації волонтерської діяльності серед студентської молоді (З. Бондаренко) та ін.

Доброчинність завжди була невід'ємною складовою української культури та традицій. Закон України про Товариство Червоного Хреста України так визначає її зміст: «...Це діяльність, що пов'язана з наданням допомоги та підтримки тим, хто її потребує, виходячи із загальнолюдських принципів гуманності та взаємодопомоги, яка здійснюється виключно безкорисливо (без мети одержання прибутку чи іншої вигоди)» [3].

Питання добродійної діяльності на ниві освіти України відображено в контексті її історичного розвитку в працях учених минулого (А. Братчикова, П. Батюшкова, М. Грушевського, А. Дорошенка, М. П. Драгоманова, М. Костомарова та ін.) та сучасності (Б. М. Євтуха, І. Звереві, З. Бондаренко, Н. Калениченко, Т. Лях, Т. Журавель, В. Мельникова, С. Поляруш, Н. А. Сейко, О. В. Сухомлинської, М. Сухорукова та ін.).

Як про системне явище про добродійну діяльність в Україні можна казати, починаючи з другої половини ХІХ ст., коли було розроблено її нормативно-правове підґрунтя. Популярності добродійної діяльності сприяла ментальність українців, зокрема їхнє милосердя до знедолених.

Як засвідчує аналіз опрацьованих літературних джерел з питання дослідження добродійну діяльність як вид умотивованої соціально схвальної діяльності можна розглядати в різних контекстах: у філософському (як добродіяння), теологічному (як християнська чеснота), психологічному (як реалізація потреби у визнанні, самоактуалізації), у соціологічному (як окремий соціальний інститут) і т. ін.

Філософи та історики вважають, що головними спонукальними чинниками благодійності є милосердя, альтруїзм, співчуття, острах покарання Божого (М. О. Бердяєв, М. Вебер, С. Григор'єв, Т. Шипунова, П. О. Флоренський та ін.). Природа соціального самоствердження особистості має суперечливий характер і зумовлена розвитком потребнісно-мотиваційної сфери особистості. Соціальне самоствердження особистості ці науки розглядають як поступове набуття людиною соціального досвіду й самоактуалізації її мета потреб.

Учені, орієнтовані на пошук духовних джерел соціальної активності (М. О. Бердяєв, П. О. Флоренський, С. М. Булгаков, В. С. Соловйов та ін.), зосереджують увагу на релігійних, патріотичних та культурно-естетичних причинах добродійності і вважають, що моральність може бути лише в релігійних приписах. Зокрема, на гадку С. Булгакова, «моральність притаманна релігії. Джерелом Внутрішнього світла, в якому відбувається розпізнання добра та зла в людині, є Джерела світла» [7, 80]. В. С. Соловйов, розглядаючи цей феномен у світлі етичного, стверджував, що моральна людина творить добро незалежно від обставин. Мотиви добродійної діяльності він убачав у жалості, милосерді та альтруїзмі, наголошуючи на взаємопов'язаності цих понять: «Так само, як сором виокремлює Людину серед іншої природи та протиставляє іншим тваринам, так жалість внутрішньо пов'язує її з усім світом тих, що живуть. Внутрішньою основою морального ставлення до інших істот може бути лише жалість чи співчуття, а не співнасолада чи співрадність» [9, 21]. В основі етики В. С. Соловйова є положення про існування у світі Добра як деякої ідеальної суті, як норми і належного, про його можливе втілення в усьому: і в неживій природі, і у творчому, спільному й дедалі більш солідарному житті людей. Ця теза відповідає постановці нашої проблеми про групову добродійну діяльність і бачення можливих сфер її здійснення.

Соціальна психологія і педагогіка наголошують на альтруїстичній мотивації благодійників, а також найчастіше трактують добродійну міжособистісну взаємодію як специфічну гуманітарну угоду (Б. Г. Ананьєв, Л. І. Божович, Л. С. Виготський, С. Воронін, Д. Б. Ельконін, Є. Костіна, Я.-А. Коменський, К. Д. Ушинський, Н. А. Сейко та ін.).

Історик Н. А. Сейко акцентує на соціально-педагогічному характері добродійної діяльності та різнорівневому характері мотиваційних чинників її здійснення.

Окремим рівнем мотиваційних чинників Н. А. Сейко виокремлює індивідуальний рівень, чи мікромотивацію. (Саме цей рівень прояву мотивації для нашого дослідження найбільш актуальний). На переконання дослідниці, осердям індивідуальної мотивації доброчинності більш-менш можна вважати прагнення особистості до реалізації потреби у визнанні та самоактуалізації. У переліку основних мотиваційних чинників індивідуальної доброчинності Н. А. Сейко виокремлює ще й такі: прагнення підтвердити власну статусну позицію; сильне емоційне враження, пов'язане з обставинами особистого життя; прагнення соціальної справедливості, прояв християнського милосердя тощо [5].

Заслуговує на увагу думка російського філософа Р. Апресяна, який зазначав, що, на відміну від милосердя, в доброчинній діяльності припустимі будь-які мотиви, тим більше, що межа між досконалістю та недосконалістю в людських стосунках, між альтруїзмом та егоїзмом досить нечітка та фіксується крайніми поняттями. Окрім того, філософ наголошував на тому, що зв'язку індивідуальних мотивів благодійників та успішності їхньої доброчинної діяльності досі не встановлено [6]. Це спостерігається на прикладах благодійників різних історичних часів.

Зважаючи на зазначене, висловимо свою дослідницьку позицію:

1) вважаємо недоцільним протиставляти милосердя й доброчинну діяльність;
2) і серед сучасних доброчинців досить часто зустрічаються ті, що зацікавлені як у публічному самопредставленні саме як успішних підприємців (мотив самоствердження і корисливості), так і в одержанні податкових пільг завдяки такій діяльності (мотив корисливості). Така благодійність, на наше переконання, суперечить суті доброчинності як безкорисливої діяльності, і по змозі в нашому дослідженні ми не братимемо її до уваги;

3) ми свідомі того, що, як зазначав Т. Веблен, аналізуючи мотиви доброчинної діяльності, навіть у тих предметах, які, на перший погляд, служать лише показній меті, завжди можна виявити елемент якоїсь, у крайньому разі уявної, корисності, принаймні для тих, на кого спрямовано доброчинну діяльність [8].

Ми поділяємо думку філософів В. С. Соловйова, М. О. Бердяєва, П. О. Флоренського, С. М. Булгакова про те, що допомога у свідомості людей передовсім асоціюється з підтримкою, піклуванням, співучастю, співчуттям та розумінням, потрібними кожній людині, не зважаючи на специфіку розв'язуваної проблеми.

Висновки. На підставі наукового аналізу в основу концептуального підходу соціально-педагогічного дослідження проблеми формування соціально значущих якостей підростаючої особистості ми поклали такі положення:

- під соціально значущими якостями особистості розуміють ті з них, котрі сприяють виконанню суспільно значущих завдань та її (особистості) громадянському становленню;
- соціальний зміст соціально значущих якостей розкривається в їхніх соціальних функціях, а не зводиться до індивідуальних якостей;
- соціальні якості особистості відображають її здатність до соціальної діяльності і характеристики її соціальної поведінки, виявляються в діях, учинках, стосунках між людьми й формуються тільки в умовах активної діяльності, спільної з іншими (групової);
- соціально значущі якості особистості мають інтегративний характер, визначаються способом життя й формуються у конкретній діяльності;

- основою й рушійною силою розвитку соціально значущих якостей особистості є її власна активність. Вона не отожднюється з діяльністю, але тісно з нею взаємопов'язана: активність проявляється у стосунках, які вибудовує і в які залучається особистість, виконуючи певну предметну діяльність, яка відбувається завдяки спрямованій активності особистості;

- джерелом соціальної активності особистості є соціальні потреби;
- предметна діяльність, на відміну від поведінки, не обмежується пристосуванням до наявних природних чи соціальних умов, а перебудовує і змінює їх, в чому проявляється її творчий характер та ресурс самовдосконалення особистості;
- добротність означає добровільне, безкорисливе надання допомоги тим, хто її потребує, і є методологічним принципом соціально педагогічної роботи, соціокультурним утворенням і феноменом групової діяльності, який розкривається як вид умотивованої соціально схвалюваної групової поведінки;
- добротність як вид діяльності, пов'язаний із наданням допомоги та підтримки тим, хто її потребує, виходячи із загальнолюдських принципів гуманності та взаємодопомоги, здійснюється тільки безкорисливо;
- залучення дітей та молоді до добротної діяльності є одним зі способів формування в них громадянської позиції та розв'язання гострих соціальних питань без участі держави [1].

Рівень сформованості соціально значущих якостей особистості може перевірятися як у різних видах групової добротної діяльності, так і в системах різних ставлень: до себе, до іншого, до соціального оточення, до малої батьківщини, до якості виконання соціальних ролей, до суспільно корисної праці тощо. У найбільш загальному вираженні вони будуть відображати рівень сформованості гуманістичної свідомості, ціннісні ставлення та соціально-ціннісний характер конкретної діяльності.

1. *Алексєєнко, Т. Ф.* Теоретико-методологічні основи формування соціально значущих якостей особистості у груповій добротній діяльності / Т. Ф. Алексєєнко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : Зб. наук. праць / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка (КДПУ). — Вип. 16, кн. 1. — Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. — С. 9–16.

2. *Бех, І. Д.* Виховання підростаючої особистості на засадах нової методології / І. Д. Бех // Педагогіка та психологія. — 1999. — № 3. — С. 5–14.

3. *Закон України про Товариство Червоного Хреста України* [Електронний ресурс] // <http://www.redcross.org.ua>.

4. *Короткий філософський словник* / Ред. Алексєєв А. П. — Б. м. : Проспект, 2006. — Вид. 2-е. — 492 с.

5. *Сейко, Н. А.* Добротність у сфері освіти України (XIX – поч. XX). Київський учбовий округ: Монографія / Н. А. Сейко. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. — 448 с.

6. *Апресян, Р.* Дилеммы благотворительности [Текст] / Р. Г. Апресян // Общественные науки и современность. — 1997. — № 6. — С. 56–67. (М.).

7. *Булгаков, С.* Христианство и социальный вопрос / С. М. Булгаков // Два града. Исследования о природе общественных идеалов. — СПб. : Изд-во РГХИ, 1997 — С. 80.

8. *Веблен, Т.* Теория праздного класса / Т. Веблен. — М. : Прогресс, 1981. — 367 с.

9. *Соловйов, В.* Оправдание добра. Нравственная философия / В. С. Соловйов. — М. : Мысль, 1988. — Т. 1. — С. 21.

References

1. *Alyeksyeyenko, T. F.* (2012). Teoretyko-metodolohichny osnovy formuvannya sotsialno-znachushchykh yakostey osobystoty u hrupoviy dobrochynnny deialnomy [Theoretical and methodological guidelines for the development of socially significant qualities of community-based charitable activities] / T. F. Alyeksyeyenko // [Theoretical and methodological problems of education of children and youth: Sat. sciences. Works]. Issue. 16, Book 1. P. 9–16. Kirovograd : RIO KSPU them. Vynnychenko [in Ukrainian].
2. *Bekh, I. D.* (1999). Vikhovannya pidrostayuchoi osobystosti na zasadakh novoi metodologii [Upbringing of the rising generation on the new methodology base] / I. D. Bekh // Pedagogika i psychologia [Pedagogy and Psychology]. 3, 5–14 [in Ukrainian].
3. *Law of Ukraine on Red Cross Society of Ukraine* // <http://www.redcross.org.ua>.
4. *Filosofskyi slovnyk* [Short dictionary of Philosophy]. 2006. 493 p. [in Ukrainian].
5. *Seyko, N.* (2009). Dobrochynnny u spheri osvity Ukrainy (XIX – pochatok XX) [Charity is in the educational field of Ukraine (XIX–XX centuries)] [Text] // Seyko, N. A. Kievan educational district : Monograph. (448 p.). Zhytomyr, [in Ukrainian].
6. *Apresyanyan, R.* (1997). Dilemmy blagotvoritelnosti [Dilemmas of charity] [Text] // Obschestvennyye nauki i sovremennost [Social sciences and modern times]. 6, 56–67. (Moscow) [in Russian].
7. *Bulgakov, S.* (1997). Khrystyianstvo i socialne pytannia [Christianity and a social question]. St. Petersburg : RGKHI. P. 80. [in Russian].
8. *Veblen, T.* (1981). Teoriya prazdnogo klassa [Theory of idle class] [Text] (367 p.). Moscow : Progress [in Russian].
9. *Solovyov, V.* Opravdaniye dobra. Nравstvennaya philosophia [Justification of Good. Moral Philosophy]. Moscow, 1988. – Vol. 1. – P. 21. [in Russian].

Рекомендовано до друку.

Д-р психолог. наук проф. дійсн. член НАПН України І. Д. Бех

УДК 37.015.31:17.022.1]–053.6

Г. А. Назаренко

ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИХ ВИХОВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПРОЦЕСІ ЦІННІСНОГО СТАНОВЛЕННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

Висвітлено досвід використання сучасних виховних технологій у процесі ціннісного становлення учнівської молоді, функції закладів післядипломної педагогічної освіти в цій справі, запропоновано шляхи інтенсифікації впровадження нових наукових розробок у педагогічну практику.

Ключові слова: цінності, ціннісне становлення, виховні технології, учнівська молодь, заклади післядипломної педагогічної освіти.

Виховання молодого покоління як громадян, орієнтованих на гуманістичні принципи розв'язання будь-яких особистісних і суспільних проблем, актуалізує